

Sebouh David Aslanian, *Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512–1800*

Yale University Press, 2023. 557 sayfa. ISBN: 9780300247534

ARİF TAPAN*

Matbuat ve baskı kültürü tarihlerine dönük dikkatli ve meraklı bakışların sayısı, inceleme ve tartışmalarda önemli bir pozisyon kazanmaya doğru gitmekte son yıllarda. Hem Türkiye akademisinde hem de uluslararası camiada baskı/basım kültürü ve tarihine olan ilgi gün geçtikçe artmakta. Tarih yazımlarında çoktan yerini almış "bilindik" matbuat tarihleri yeniden yazılıyor adeta. Matbuat ve baskı kültürü tarihlerinin, bu yeniden gündeme gelme ve kimi tarihsel sorunlara dönüşme halini şimdilik iki sebebe bağlayabiliyorum: I) Bilgi üretim ve tüketim biçimlerinin, bilhassa tarih disiplini söz konusu olduğunda, yazılım destekli dijital hatlara girmesinin, bu üretim ve tüketim biçimlerinin gün geçtikçe dijitalleşmesinin, esasında öyle olmasa da bu dijitalleşmenin karşıt konumundaymış gibi görülen, el emeğine dayalı, manuel bilgi üretme ve tüketme biçimlerini araştırmacılar nezdinde daha "otantik" kılması. II) Oldukça karmaşık ilişkilenebilir ve çok boyutlu etkileşim ağlarına içkin matbuat tarihlerinin, sadece teknik, teknolojik bir takım gelişmelerin; kimi bireysel, müstakil girişimlerin ya da basılı kültür tarihindeki "ilk"lerin tarihiyle açıklanamayacak oluşunun artık daha kabul görür olması.

Sebouh David Aslanian'ın yakınlarda (2023) yayımlanan *Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512–1800* başlıklı son çalışması, yukarıda andığım ikinci sebepten hareketle yola çıkan ve araştırma yöntemini bu bağlamda kuran bir çalışma. Ermeni diasporası ve matbuat tarihini "epizodik" ya da "doğrusal" (s. xxi) bir hat üzerinden okumak yerine, Aslanian, bu çok katmanlı tarihsel süreci Ermeni basılı kültür tarihi üzerinden ve bu tarihi mümkün kılan tüm siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik dinamikleri de hesaba katarak takip etmeyi seçmiş. Oldukça uzun süreye yayılmış bir çalışma süreci ve farklı kıtalardan, ülkelerden, farklı dillerden pek çok arşiv ziyareti ve evrak taraması sonucunda ortaya çıkmış bu çalışma, yazarının önsözde vurguladığı gibi sadece araştırma nesnesini ve alanını (Ermeni basılı kültür/kitap tarihi) değil, araştırma nesnesine/alanına dönük "felsefi tutum"u (s.xxiii) da sornsallaştırmakta. Bu yönüyle de daha en baştan alışıldık klasik tarih anlatısının ve kurgusunun ötesinde bir işe kalkışacağını açıkça ortaya koyuyor.

* Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, arif1tapan@gmail.com

Ermeni "matbaa devrimini" ve bunun 16. yüzyılın başlarından 18. yüzyıla kadar Ermeni diasporasının kültürel ve entelektüel yaşamı üzerindeki etkilerini oldukça farklı perspektiflerden göstermeye çalışan Aslanian, özellikle Avrupa ve Asya'daki büyük liman merkezlerindeki Ermeni toplumlarının, fiziksel olarak dağınık halde olmalarına rağmen, kolektif bir ulusal bilinç ve birlik duygusu geliştirmek için matbaa teknolojisinin yükselişinden nasıl yararlandıklarını soruşturmaya açıyor.

Çalışmanın "An Early Modern Armenian Printing Revolution?" başlıklı giriş bölümü, Ermeni diasporasında matbaa teknolojisinin yayılmasının erken modern dönemdeki önemini ve etkisini tartışmakta. Aslanian, bu giriş bölümünde çalışmasının ana eksenini kuran iki temel hususu net bir şekilde ortaya koymuş: I) Ermeni matbaalarının çoğunun neden diğer iç şehir merkezlerinde değil de liman kentlerinde kurulduğuna dair analitik bir açıklama sunmak. II) Eçmiadzin'deki kilise otoriteleri ile Romalı misyonerler arasında yaşanan doktrin ve mezhepsel kimlik meselelerine dair anlaşmazlıkların, "konfesyonizm" in gelişmesi yoluyla Ermeni basılı kültür tarihi üzerinde yarattığı etkiyi göstermek.

Giriş ve sonuç bölümü hariç, dokuz ayrı bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, Ermenilerin bölgesel hareketlilikleri (daha doğrusu zorunlu şekilde yerlerinden edilmeleri) Celali İsyanları ve Şah Abbas'ın sürgün politikası üzerinden takip edilerek, söz konusu siyasi süreçlerin erken dönem Ermeni modernitesiyle kurduğu muhtemel ilişkiler ele alınıyor. İkinci bölümde ise erken modern dönemdeki Ermeni diasporasında sosyal ağların nasıl oluştuğu ve topluluklar arası hareketliliklerin nasıl şekillendiği incelenmiş. Üçüncü bölümde, 17. yüzyıl Safevi İran'ında, İsfahan-Yeni Culfa'da gelişen Ermeni matbaacılık faaliyetlerinin detayları aktarılırken, dördüncü bölümde ise başka bir kıtaya ve şehre, Amsterdam'a odaklanılıyor ve 17. ve 18. yüzyıllarda bölgede aktif rol oynayan "İliman Ermenileri (Port Armenians)" ve matbaacılarının izi sürülüyor.

Çalışmanın bundan sonraki bölümleri Ermeni basılı kültür tarihinde kimi kırılma anlarını ortaya çıkararak önemli figürleri odağa almakta. Beşinci bölümde, 17. yüzyılda Amsterdam'da ilk Ermenice İncil'i basan Voskan Yerevantsi'nin (Erivanlı Voskan) Livorno ve Marsilya'daki faaliyetleri; altıncı bölümde ise Sivaslı Mekhitar'dan (Sebastatsi) başlayarak, Mekhitaristler'in yayımladığı kitapların erken modern dönemde Hint Okyanusu'ndaki Ermeni toplulukları arasındaki dolaşımı ve Mekhitaristler'in basılı eserlerinin bölge üzerindeki etkisi tartışmaya açılmakta.

Araştırmanın temel soruları, çalışmanın son üç bölümünde ise farklı lokasyon ve etmenler üzerinden tartışılmakta. Ermeni toplulukları arasında, basılı metinlerin "kutsallığı"nın ve öneminin nasıl değiştiğinin izini süren Aslanian, çalışmanın yedinci bölümünde erken modern dönemde, özellikle Bengal ve çevresindeki Ermeni topluluklarında, geleneksel dini metinlere olan ilginin nasıl ve neden giderek azaldığını soruşturmaya açmakta. "From London and Saint Petersburg to Astrakhan and Madras" başlıklı sekizinci bölüm, Ermeni matbaacılığının ve basılı metinlerin, diasporanın çeşitli bölgeleri arasındaki sosyal ağları nasıl şekillendirdiğini ve geliştirdiğini ele alarak, özellikle Londra, Saint Petersburg, Astrahan ve Madras gibi çeşitli üretim merkezlerinde kurulan Ermeni basım evlerinin, geleneksel ve kültürel değerlerin kuşaklar arası aktarımında oynadığı rolü incelemektedir. Çalışmanın bana göre en "can alıcı" noktası olan, dokuzuncu ve son bölümde ise Aslanian, 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde Ermeni matbaacılığının ve sahip olunan basılı kültürel sermayenin, Ermeni ulusal kimliğinin, daha da önemlisi, yazarın deyişiyle, "konfesyonel bir ulusun (confessional nation)" (s.5)

oluşumundaki rolünü tartışmaktadır. Ermeni cemaatlerindeki, dini ve kültürel kimliği pekiştiren matbaacılık faaliyetlerinin ve basılı metinlerin, Ermeni diasporasındaki ulus inşa etme süreçlerinde nasıl kritik bir araç haline geldiğine, tüm ikna ediciliğiyle, dikkat çekmektedir Aslanian.

Bu oldukça özenli hazırlanmış çalışmasında, Aslanian, Ermeni tüccar sınıfının Ermeni matbaacılık kültürünün şekillenmesi ve yaygınlaşmasındaki önemine dikkat çekerken, Ermeni matbaalarının kurulmasında, diaspora genelinde geniş kapsamlı ağlar kurmuş olan tüccarların nasıl büyük yardımlar sağladığını da okura göstermektedir. Diasporadaki tüccarların baskı teknolojisine yaptıkları yatırımlar ve türlü girişimler hem Ermenice edebi ve dini metinlerin üretimini ve dolaşımını kolaylaştırmış hem de bu sayede Ermeni dilinin ve kültürünün korunmasını ve standartlaşmasını mümkün kılmıştır. Erken modern dönemdeki Ermeni matbaacılığının gelişmesini ve yaygınlaşmasını etkileyen teknolojik, ekonomik, siyasal, coğrafi ve kültürel faktörleri, her birine hak ettiği ehemmiyeti göstererek inceleyen Aslanian, basılacak metinlerin seçimine dair tartışmalardan, matbaacıların Ermeni dini kimliğini, tarih bilincini ve dil birliğini güçlendiren çalışmalara nasıl öncelik verdiklerine dek, oldukça geniş bir düşünme ve tartışma sahası yaratıyor. Farklı lokasyonlarda bulunan Ermeni basım evlerine ve matbaacılık faaliyetlerine dair ayrıntılı örnek olay incelemelerinin sunulduğu çalışmada, her türden basılı materyallerin ama bilhassa kitapların, dağınık haldeki Ermeni topluluklarını bir arada tutan ve onları ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu etrafında birleşmeye teşvik eden, nasıl güçlü bir "araca" dönüştüğünün altı çiziliyor.

Aslanian'ın çalışması aynı zamanda, Ermeni matbaacılığının bir bütün olarak erken modern baskı kültürüne olan etkisini de sorgulamaktadır. Yazar bu açıdan çalışmasında, sadece "mikro" olanı ortaya koymak yerine, mikronun "makro" ile kurduğu kaçınılmaz muhtemel etkileşimleri de göstermeyi denemektedir. Bütünün içerisinde bir parça seçip çıkarmak yerine, Aslanian hem o parçayı müstakil olarak tüm yönleriyle keşfedebilmeyi hem de o parçanın bütünle kurduğu ontolojik ve felsefi bağı fark edebilmeyi önermektedir. Bu bağlamda, Ermeni basılı kültür tarihini diğer diaspora gruplarının ve ulusal grupların deneyimleri ile de kıyaslayarak, Ermeni matbaacılık deneyiminin, yerinden edilme (*displacement*) ve diaspora deneyimleri ekseninde önemli ipuçları sağlayabileceğini iddia etmektedir.

Nihayetinde Aslanian, Ermeni matbaa devriminin tüm olası neden ve sonuçlarını ve bu gelişmenin Ermeni ulusal kimliğinin ve Ermeni diasporasının yüzyıllar içindeki dönüşümü üzerindeki etkilerini görmeyi denemektedir bu çalışmada. Ermenilerin modern çağda matbaa teknolojisini görece erken öğrenip edinmelerinin farklı kimliklerin ve aidiyetlerin kurulumunda oynadığı rolleri tartışarak, kıtalar arası hareketlilikler, yer değiştirmeler ve kimlikler arasındaki karmaşık ilişkilerin varlığına dikkat çekmektedir. Ermeni diasporası, matbaa tarihi ve teknolojisi ve liman şehirlerinin etkileşimi gibi, esasında şimdiye dek kendi başlarına kendi tarihleri "yazılmış" olan konuları ve unsurları bir arada ve birbiriyle son derece ilişkili halde ele alması bakımından, kitabın başında vurgulanan iki yönlü (*twofold*) olma halinin gereği yerine getiriliyor. Çalışma, hem belirli bir milletin ve coğrafyanın tarihini hem de genel olarak erken modern dönemde kültürel ve teknolojik değişimleri incelemesi açısından Armenoloji sahasının; ortaya koyulan yöntem inşası ve Aslanian'ın daha evvelki çalışmalarından da aşına

olduğumuz “araştırmacı tutumu” açısından ise bütün bir Kültürel Çalışmalar sahasının kayda değer bir örneği olacaktır.¹

Bu çalışmada “şu husus da” olmalıydı noktasında ise (biraz da Aslanian’ın çalışmasında ortaya koyduğu bu tutumdan cesaret alarak) şunu söylemek isterim: Matbuat ve basılı kültür tarihlerinin, tarihi süreklilik akışında doğrusal ilerlemediğini ve tek bir neden-sonuç hattı üzerinde açıklanamayacağını artık kabul ediyor ve biliyoruz. Bir yandan böyle bir durum varken, öte yandan bu söz konusu tarihleri tamamen ve sadece “akla yatar” neden-sonuç etkileşimleri üzerine kurmak bir zorunluluk olmamalıdır. Basılı kültürler ve kitaplar, coğrafyaları, milletleri, toplulukları, cemaatleri etkilerken, yani olabildiğine toplumsal bir etki yaratırken; öte taraftan kitap ve kitapçılık tarihlerinde son derece “bireysel” birtakım motivasyonların olabileceği en azından bir ihtimal olarak hatırlanmalıdır. Bir matbaacı, sırf kendisinin hoşuna gittiği için bir kitabı matbaasında basıp yayımlamaya karar vermiş olamaz mı, örneğin?

1 Sebouh D. Aslanian, “Port Cities and Printers: Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture”, *Book History* 17 (2014): 51–93.